

Arkivstudier för landskapsvård

Sekler av kreaturshållning på Gåsöskären

Rikard Tham

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Landskapsvårdens hantverk
15 hp
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

2016

Arkivstudier för landskapsvård
Sekler av kreaturshållning på Gåsöskären

Rikard Tham

Handledare: Eva Gustavsson

Kandidatuppsats, 15 hp
Landskapsvårdens hantverk
Lä 2013/16

Program in Conservation, Bachelor's Program in Garden and Landscape Crafts.
Graduating thesis, 2016

By: Rikard Tham
Mentor: Eva Gustavsson

Archival studies for landscape management
Centuries of animal husbandry at Gåsö archipelago

ABSTRACT

During the 21st century, the importance of livestock husbandry for biological diversity has evoked an increased interest within the agrarian research of landscape management. Consequently, the need of a better understanding of historic land-use and grazing history has been identified. Gåsö, situated in the Bohus archipelago, has been a nature reserve since 1987 and is part of Natura 2000. The local County Administrative Board has classified two meadowlands as areas of high conservational value. The island has been inhabited since the 16th century.

The aim of the study is to use historical archives to document the historical livestock husbandry on Gåsö to aid future decision-making for the management of the nature reserve. The historical material consists of among other cadasters, court protocols, registers of parish catechetical meeting and population registers. The study is based on inventories between 1741 and 1860 where the kind and number of livestock were noted. Older historical materials show the presence, but not the number, of cattle on Gåsö since the 16th century. Probate inventories show that the number of livestock per household decrease at the beginning of the 19th century to self-subsistence levels in the order of one cow and three sheep per household. Towards the end of the period of study, 1860, there are roughly 30 head of cattle and around 60 sheep on Gåsö.

Title in original language: Arkivstudier för landskapsvård
-Sekler av kreaturshållning på Gåsöskären
Language of text: Swedisch
Number of pages:29
Keywords: Land-use history, Gåsö, Bohus archipelago,
Historical archives, Probate inventories, Livestock
numbers

Förord

Med detta examensarbete avslutar jag mina tre års studier i Landskapsvårdens hantverk inom Institutionen för kulturvård i Mariestad, Göteborgs universitet. Det har varit intressanta, lärorika och inte minst stimulerande tre år, både i ett praktiskt och teoretiskt perspektiv.

Jag är uppvuxen på Gåsö, en ö i den bohuslänska skärgården utan fast förbindelse med fastlandet. Med undantag av mina föräldrar har ön numera ingen bofast befolkning, men bara för drygt hundra år sedan levde här omkring 150 personer.

Då större delen av Gåsö sedan 1980-talet är ett naturreservat, har det varit naturligt för mig att under mina studieår ha naturreservatet som studieobjekt i både större och mindre arbeten.

Detta kandidatarbete är naturvårdsaspekter på historisk beteshävd för Gåsöskärens Naturreservat vid Bohuskusten.

Gåsö har varit befolkat sedan 1500-talet och det blev en spännande utmaning att med hjälp av arkivstudier försöka dokumentera kreaturshållning fram till mitten av 1800-talet. En tanke med arbetet har också varit att ge dagens skötsel av naturreservatet med ett 30-tal sommarkor en ökad kunskap om äldre kreaturshållning.

Jag vill tacka mina klasskamrater för både ris och ros men framförallt för tre fantastiskt roliga år. Ett alldeles stort tack till min handledare Eva Gustavsson som i sanning stöttat mig under mina tre år i Mariestad, i synnerhet under arbetsprocessen med examensarbetet. Ett stort tack också till institutionens bibliotekarie Maria Hörnlund som alltid hade ett litteraturtips och tog sig tid för en pratstund om litteratur.

INNEHÅLL

1 Inledning	11
1.1 Bakgrund	11
1.2 Gåsö	12
1.3 Kreatursbete	13
1.4 Problemformulering	14
1.5 Frågeställning	15
1.6 Syfte	15
1.7 Avgränsningar	15
1.8 Tidigare forskning	15
1.9 Metod och arkivmaterial	16
1.10 Metoddiskussion	18
1.11 Tillvägagångsätt	20
2 Undersökning	21
2.1 Jordeböcker	21
2.2 Skatteköp	22
2.3 Domböcker	23
2.4 Bouppteckningar	23
2.4.1 Tiden 1741-1800	23
2.4.2 Tiden 1801-1830	24
2.4.3 Tiden 1831-1860	25
2.5 Summering av resultat	26
3 Diskussion	27
4 Sammanfattning	29
Figurförteckning	30
Käll- och litteraturförteckning	31
Bilagor	34

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Åkermark med sin produktion och ekonomi, tekniska innovationer av redskap och skiftesindelningar, stod länge i fokus för den agrarhistoriska forskningen. Även studier om kreatursskötsel var vanligtvis inriktat på ekonomi, antal djur och deras levnadsbetingelser i förhållande till betesmark, åker och äng (Dahlström 2006, s.27f). Under 2000-talet har det dock skett en förändring i den agrara forskningen rörande kreaturshållningen. Genom akademiska avhandlingar, rapporter och annan litteratur har boskapsskötseln satts in i ett större sammanhang, bl.a. av HagmarksMistra, Anna Dahlström och Carin Martiin. Idag finns inom landskapsvården en större insikt om och förståelse för att den biologiska mångfalden är beroende av kunskapen om historisk markanvändning och beteshävd.

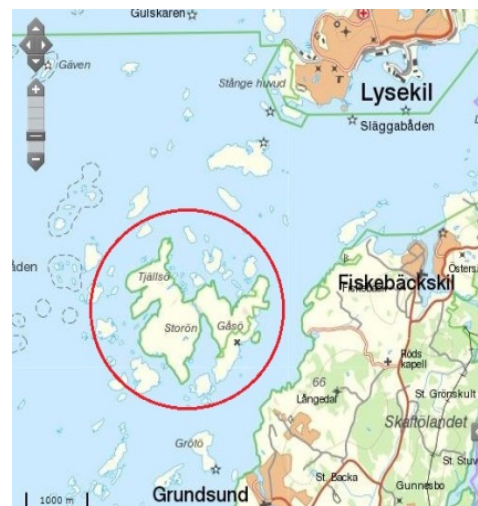
Mellan åren 2002-2004 gjorde Jordbruksverket tillsammans med länsstyrelserna en inventering av de naturmarker som anses mest värdefulla i Sverige (Jordbruksverket 2005). Resultatet av inventeringen publicerades i Jordbruksverkets databas TUVVA med uppgifter om bland annat natur- och kulturmiljövärden för 229 000 ha betesmark, 6 700 ha ängar och 35 000 ha restaureringsbara marker (Blom 2009).

År 2009 publicerade Jordbruksverket rapporten *Utveckling av ängs- och betesmarker – igår, idag och imorgon* vars övergripande syfte är att följa utvecklingen av värdefulla ängs- och betesmarker (Blom 2009). I rapportens avdelning 5, *Naturbetesmarkers och slåtterängars historiska markanvändning kring 1850*, har Anna Dahlström och Karin Hallgren från SLU samt Jerker Moström från Riksantikvarieämbetet studerat det historiska sammanhanget för ängs- och betesmark med utgångspunkt från markanvändning (Blom 2009, s. 29ff). En viktig fråga i studien är om dagens skötsel upprätthåller den ekologiskt nödvändiga hävden. Frågor som vilken typ av hävd, med vilken intensitet och vid vilken tidpunkt är oerhört viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden.

Idag saknar vi de nödvändiga kunskaperna om den historiska hävden och dess ekologiska effekter för dagens ängs- och betesmarker. Författarna av rapporten efterlyser ett utökat tidsperspektiv både framåt och bakåt till att omfatta 1600-talet fram till idag för att öka kunskapen om kontinuitetens betydelse (Blom 2009, s. 63). Centrum för biologisk mångfald (CBM) belyser i *Landskapets utmarker – hur värdera och sköta?* utmarkens betydelse för den biologiska mångfalden. Bland annat framhålls här betydelsen av historisk kunskap för att öka insikten om utmarkernas historiska betydelse för biologisk mångfald och landskapets helhet (Ekland 2008, s. 14).

1.2 Gåsö

Gåsö ligger i Lysekils kommun strax utanför Gullmarsfjordens utlopp i Västerhavet. Förutom själva huvudön omfattar Gåsö de sammanvuxna Storön och Tjällsön samt ett hundratal större eller mindre holmar och skär (Fig. 1). Själva samhället består av ett 50-tal hus och ligger mot öster, avskilt från fastlandet av Gåsöfjorden. I anslutning till samhället ligger i väster två större ängar och i sydväst en större strandäng. Förutom en större äng en bit norrut och strandängar till Storön, utgörs ön av berg med insprängda ljunghedar och mindre gräsmarker i dal-gångarna. Gåsö är en del av det bohuslänska spricklandskapet och utgör den sydliga gränsen för bohusgranitens utbredning (Fransén 1978).

Figur 1. Gåsö placering i förhållande till fastlandet. (Lantmäteriet)

De lägre områdenas jordar är gammal havsbotten med lerjord på sand- eller skalsandsbotten. De områden som ligger i direkt anslutning till havet har påverkats av regelbundet översköljande saltvatten och därmed utvecklat ett speciellt växtliv. Dessa strandängar har under lång tid använts som näringsrikt kreatursbete och som slätterängar, men kännetecknas idag efter långvarig ohävd av stark igenväxning (Bilaga 1).

Ett jordeboksutdrag från 1568 visar att det finns ett skattepliktigt hushåll på Gåsö (Framme 1999, s. 117). Det är dock oklart om detta var ett permanent boende, då det under 1600-talets första hälft, då Bohuslän var danskt, bara finns sporadiska skatteuppgifter. Från andra hälften av 1600-talet finns dock en permanent bofast befolkning, vilket bekräftas av ett jordrannsaktionsprotokoll från 1665 (Riksarkivet. Landsarkivet Göteborg) och lantmätare Fredrik Sixtus karta över Bohuslän 1685 där Gåsö är utmärkt som 1/4-dels kronohemman (Lantmäteriet 2016). Även de tidigare mantalslängderna från 1670-talet och framåt visar på skatteskyldiga på Gåsön. (Riksarkivet. Landsarkivet Göteborg).

Skatteunderlagen under äldre tid vittnar om att fisket av naturliga geografiska skäl har varit betydelsefullt, framför allt under den stora sillperioden från omkring 1750 till 1810 (Dalén 1941, s. 131). Ur ett försörjningsperspektiv har jordbruk och boskapsskötsel aldrig varit huvudnäringar på Gåsö, utan mer som ett självförsörjande komplement till andra näringar. Under 1800-talet utvecklades Gåsö till ett skutskepparsamhälle och när den epoken tog slut vid förra sekelskiftet blev badgästnäringen den främsta inkomstkällan (Gerle 1987).

Gåsöskärens naturreservat bildades 1987 och omfattar en yta av 201 ha (Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1987). Till grund för beslutet låg Sven Franséns naturinventering från 1978 (Fransén 1978). Den kompletterades 1991 med länsstyrelsens stora naturinventering i Göteborg och Bohus län (Hultgren & Olvmo 1990). I denna rapport framhålls två områden med extra skyddsvärd status, det ena klassat som 1, dvs. objekt med högsta bevarandevärde, det andra klass 2, dvs. objekt med mycket högt bevarandevärde (Hultgren

& Olvmo 1990, s. 86). Materialet från Jordbruksverkets och länsstyrelsernas stora ängs- och betesmarkinventering 2002-2004 samlades i databasen TUVA (Jordbruksverket 2005). I databasen återfinns förhållandena för Gåsö. Här kan man se att hälften av den inventerade ytan är välhävdad, resterande har svag eller ingen hävd och att 80 procent av ytan är opåverkade av produktionshöjande åtgärder som t.ex. gödsling (Jordbruksverket 2016). Observera att det inventerade området utgör bara ca 44 ha av naturreservatets 201 ha.

Ingen av ovan nämnda rapporter har någon djupare historisk analys av markanvändning och kreatursbete samt samspelet mellan historisk hävd och biologisk mångfald. I Jordbruksverkets rapport *Utveckling av ängs- och betesmarker – igår, idag och imorgon* återfinns förslag till olika framtida studieområden, bland annat att relatera historisk markanvändning till artförekomster samt att analysera den historiska hävden för alla objekt i TUVA (Blom 2009, s. 63). Detta arbete ligger i linje med jordbruksverkets förslag för framtida studier.

1.3 Kreatursbete

Kreaturens bete kommer här bara att behandlas i rumsligt perspektiv för att kunna ge grundförutsättningarna för kreatursföda och antalet djur.

Gåsö är en ö och har därmed en begränsad yta för boskapsskötsel, jordbruk och bebyggelse. Den första och äldsta historiska källa som anger markens beskaffenhet är laga skifteskartan 1863. Kartan är detaljerad med olika färg- och symbolmarkering av åker, äng, hage, betesmark, etc. I medföljande protokoll är jordnaturen mycket noga angiven som t.ex. ”mylla på sandbotten” eller ”stenig gräsbacke” (Lantmäteriet 2016).

Summerar man ytan av laga skifteskartans protokoll för åker, äng, hage, gräsmark, slått, bete och betesbacke inom inrösningsjorden blir det drygt 11 ha, varav åker svarar för 1,6 ha. Avrösningsjorden utgör, med undantag av en större strandäng, till största delen av berg med ljunghedar med mindre insprängda gräs- och betesbackar (R. Tham, personlig observation).

Carin Israelsson diskuterar i sin avhandling *Kor och människor* (Martiiin 2005, s. 193ff) betestillgång och dess perioder under året. Ett hemman med tillräckliga betesmarker kunde göra en indelning av djurslag och bete: småkalvar och dragdjur i närheten av gården, mjölkorna lite längre bort och ungdjuren längst bort från gården. Att Gåsö haft en liknande struktur, om än inte så exakt, framkommer bland annat i Åke Arvidssons skrift *Jordbruk på Gåsö* (Arvidsson 1988). Även en del namn som förekommer i storskifteshandlingen 1767 (Riksarkivet. Landsarkivet Göteborg), t.ex. Kalvhagen, visar en liknande indelning då namnet Kalvhagen lever kvar idag och avser en stor strandäng i anslutning till bebyggelsen (Bilaga 1 och Bilaga 2). I samma storskifteshandling delas också de större holmarna som tillhör Gåsö mellan de två ägarna av hemmanet för att användas för höskörd och ”mulbete”. Att det fanns ett gott bete på Gåsö framkommer i Thorsten Gerles bok om Gåsö (Gerle 1987, s. 60), i vilken han skriver att Gåsöborna ibland tog emot djur från grannsocknar. En intervju med Svea Thulin visar också på en betesindelning:

Svea Thulin¹ är idag 83 år och är den enda nu levande Gåsöbon som kan berätta något om tidigare jordbruk och kreaturshållning. Vid en intervju berättade hon att familjen hade en ko och tre till fyra får när hon var barn. Fåren sattes ut på holmarna tidigt i början av sommaren, beroende på hur vädret var, och fick gå där tills en bit in i augusti, då de togs hem. Kon fick gå fritt i utmarkerna fram tills slåttern var klar varefter den tjudrad fick gå på de slagna ängarna. Även tackorna tjudrades medan lammen fick gå fritt. Det kunde vara svårt ibland att hitta djuren i utmarkerna när de skulle mjölkas. Thulin kom ihåg ett tillfälle då hennes mamma fick gå runt bland klipporna i ett par timmar och när hon gav upp och gick hem så stod kon utanför dörren. Vid frågan om man alltid haft fåren på holmarna sommartid berättade Thulin att så hade de alltid gjort, långt före hennes tid. Varje gåsöbo hade ”sin” holme, bara de större holmarna kunde delas av två hushåll. Fotografiet nedan (fig. 2) visar Svea Thulins morföräldrars hem på Gåsö troligen sent 1800-tal. Framför stengårdsgården betar en ko på den södra friskängen vid Lunnevik.

Figur 2. En Liten kustgård vid Lunnevik. Gåsö, Skaftö socken. Foto: C. Carl Curman – okänt datum.

1.4 Problemformulering

Som redan nämnts är historiska kunskaper och lokala traditioner om tidigare hävd viktiga delar för förvaltningen av ett naturreservat. Gåsöskärens naturreservat har ett betydande naturvårdsintresse med en ängsvegetation med hela skalan från fukt- till torräng med rik biologisk mångfald. (Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1987). Dessa marker har tidigare utgjort grunden för gåsöbornas familj jordbruk med slåtterängar, åker och gemensamma betesmarker.

För att förstå de jordbrukssystem som lett fram till det landskap och den biologiska och kulturella mångfald som vi vill bevara, måste man studera de historiska källor som finns. Lantmäterikartor kan säga en del om arrondering av åker, äng och betesmark, men ger bara i undantagsfall information om djurinnehav. Därför används i detta arbete andra källor som bl.a. jordeböcker och bouppteckningar för den informationen.

---

¹ Svea Thulin, född och uppvuxen på Gåsö, intervju den 20 feb 2016.

För Gåsö upprättades vare sig geometriska 1600-tals kartor eller 1700-talskartor som enskiftes- eller storskifteskartor. Det finns heller inga sockenkartor där Gåsö finns med. Vidare saknas uppgifter om Gåsö från bland annat Tabellverket och prästernas skyldighet att i husförhörslängderna över Gåsö föra in antalet kreatur under perioden 1802-1820 samt husesyner.

Utgångspunkten i detta arbete är att se om de arkivdokument som trots allt finns, kan användas i en undersökning för att bestämma antalet kreatur och djurslag inom ett begränsat område. Detta för att kunna ge dagens kreatursskötsel av naturreservatet en historisk bakgrund. Det som efterfrågas är ett utökat tidsperspektiv på kreatursbetet, där arkivmaterialet kommer att utgöra ramen för vad som går att undersöka.

1.5 Frågeställning

- Vad berättar arkivmaterialet om kreaturshållning, antalet djur och djurslag från slutet av 1500-talet fram till laga skifte under 1860-talet?
- Är arkivmaterialet tillräckligt för att kunna dra några slutsatser om kreaturshållningen på Gåsö?

1.6 Syfte

Syftet med studien är att i landskapsvården använda sig av arkivdokument med fokus på det historiska betet och kreaturshållningen. Arkivmaterial kan innehålla ovärderlig information om tidigare beteshävd inom områden där historiskt kartmaterial brister. Kartor ger sällan information om djurantal och om kreaturshållningen.

Genom att bidra med ökad förståelse av den historiska beteshävden ger det också bättre förutsättningar för framtida skötselåtgärder och restaureringar inom Gåsöskärens Naturreservat och andra liknande landskap.

1.7 Avgränsningar

Denna studie behandlar enbart antalet kreatur och djurslag utifrån arkivaliska dokument. Detta innebär att frågor som vilken typ av hävd, med vilken intensitet och vid vilken tidpunkt, inte kommer att behandlas. Studien rymmer heller inte några jämförelser med dagens markanvändning inom naturreservatets ramar. Undersökningens tidsavgränsning är från mitten av 1500-talet fram till 1860, laga skifte påbörjades året därpå.

1.8 Tidigare forskning

Under senare år har den agrarhistoriska forskningen där kreatursskötseln står i fokus fått ett uppsving. Flera avhandlingar tar upp olika aspekter på detta och några med betydelse för detta arbete är bland annat Carin Isakssons avhandling "Kor och människor" (Martiin 2005) och Aadel Vestbö-Franzéns "Råg och rön" (2005). Det är dock framför allt Anna Dahlströms avhandling "Betesmarker, djurantal och betestryck 1620-1850" (2006) som har varit både en inspirations- och kunskapskälla.

Intressant diskussionsunderlag om hävd ger även Eva Gustavssons avhandling, *Grassland Plant Diversity in Relation to Historical and Current Land Use* (2007).

Någon speciell nutida agrar forskning om kreatursbete och markanvändning i Bohuslän har jag inte funnit. Äldre skrifter och forskning som avhandlar jordbruket i sin helhet finns dock. Den äldsta som utförligt beskriver Morlanda socken i Bohuslän, där Gåsö ingick fram till 1880-talet, är gjord av linnélärjungen Pehr Kalm i sin *Wästgötha och Bohusländska resa 1742* (Kalm 1746, s. 141ff). Andra historiska källor som belyser jordbruket i Bohuslän är bland annat Axel E. Holmbergs *Bohusläns historia och beskrivning* (1867) och Lennart Dahléns avhandling *Den bohuslänska fiskelägesbygden* (1941). Riksantikvarieämbetet publicerade inom ramen för Landskapsprojektet år 2000 *Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län* (Riksantikvarieämbetet 2000). Syftet med denna rapport var att öka kunskapen om kulturlandskapet, med tyngdpunkt på de agrara näringarna.

En viktig inspiration för arkivstudier är Mats Widgrens studie *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750* (1997) samt *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662-1666* av Gösta Framme (1999). Dessa verk berör främst den Bohuslänska äldre bebyggelsehistorien men ger å andra sidan en fördjupad inblick i arkivens värld.

Det finns inte mycket litteratur som specifikt berör Gåsö. Thorsten Gerles *Gåsö – Ett bohuslänskt skärgårdssamhälle genom fem sekler* (1963) har gett en del information om dåtida förhållanden. Gerle var född 1890 och gift med en flicka från Gåsö. Efter pensioneringen ägnade han mycket tid åt att dokumentera Gåsö, alltifrån tidig historia, jordbruk, natur och sjöfart till vardagsliv som mat, möbler och skrock.

Åke Arvidsson föddes 1902 och växte upp på Gåsö. Som äldre skrev han ner minnesbilder från sin barndom på Gåsö, bland annat *Jordbruk på Gåsö* som publicerats i Skaftö Gilles Jubileumsskrift (1988).

En ovärderlig hjälp för studien om bouppteckningar har varit domboksforskaren Hans Ganstrands *Gårdar på Skaftölandet – Gåsö* (Ganstrand 2003). Här har sammanställt alla familjer på Gåsö med utgångspunkt från domboks- och kyrkoarkiv.

1.9 Metod och arkivmaterial

Jordeböcker

Jordeböcker tillkom för Kronans del under Gustav Vasas tid under 1500-talet som en skattelängd, en jordeboksskatt. Häradsskrivaren upprättade förteckningar över all jordnatur och jordinnehav och de räntor som skulle betalas i förhållande till dess avkastning (Löwnertz 1983). Skatten angavs alltså i de produkter som gården producerade som t.ex. smör, spannmål, fisk, osv. Med tiden tillkom ett flertal olika skatter och i början av 1700-talet kom dessa att föras in i jordeboken efter de ordinarie jordeboksskatterna (Bendixen 2004, s. 5f).

Jordeböcker används i detta arbete för att undersöka om det har funnits kreatursskötsel på Gåsö innan Gåsö skatteköps 1741 och i så fall hur långt tillbaka i tiden samt antal och djurslag.

Skatteköp

Statens dåliga finanser på grund av Stora nordiska kriget i början av 1700-talet tvingade fram försäljning av kronojord. Förutom att förbättra krigskassan ansåg man att ett självägande av jorden skulle leda till förbättrat jordbruk och därmed högre skatteintäkter (Myrdal & Gadd 2000). Den första förordningen kom 1701 och redan 1723 antog riksdagen en ny förordning vilken kom att gälla under lång tid framåt. Där fastslogs bland annat företrädesrätten för åborna, att köpesumman standardiserades till sex års skatter och att värderingen skulle göras på plats (Framme 1986, s. 91). Värderingsinstrumentet 1739 (Gerle 1987, s. 38), inför skatteköpet av ¼-dels hemman på Gåsö 1741, har använts för att se vad som ansågs rimligt för att uppskatta antalet kreatur och djurslag.

Domböcker

Domböcker kan innehålla intressant information om kreatur och dess ägare. Det kan röra sig om bland annat tvister avseende betesmarker, om ägande och köpeavtal eller om testamenten.

Förutom två dokument som berör kreaturshållning och bete har jag tyvärr inte funnit några andra dokument som berör detta arbete.

Husförhörslängder

Med 1686 års kyrkolag upprättades regler för en form av kyrklig registrering av personer. Regelbundna besök av sockenprästen i hushållen blev med detta en nödvändighet för att information om antalet personer i hushållet, mantalsägande, födda, avlidna, gifta, osv. samt genomföra katekesförhör (Wannerdt 1982).

Under perioden 1802 – 1820 skulle sockenprästen även rapportera jordbruksstatistik till Tabellverket om bland annat hur stor del av åkerareal som besåddes och vad som såddes samt antalet kreatur (Gadd 1999, s. 29). Tyvärr finns inga sådana uppgifter i husförhörslängderna som rör Gåsö under den tiden.

Ett problem med husförhörslängderna är att det under ett hushåll, eller s.k. matlag, kan ingå flera familjer, t.ex. kan föräldrar ha sin dotter och svärson med barn boende i hemmet. I praktiken utgör de två olika familjer, kanske med skilda sysselsättningar, men i husförhörslängden upptas de under samma hushåll. För att undvika detta kan man läsa av husförhörslängden mot mantalslängden, i vilken varje familj redovisas för sig. (Kyrkodatabasen POPUM 2013).

Husförhörslängder har i detta arbete använts för att fastslå antalet hushåll och/eller familj, ålder på make och maka samt årtal när de gifte sig för att på så sätt sortera in bouppteckningarna i de tidsperioder som är uppställda i detta arbete.

Mantalslängder

År 1635 infördes mantalslängder över alla som var skyldiga att erlägga skatt. Ett mantal var från början ett mått på jord och utgick ifrån att en gård skulle kunna försörja en familj, dvs. hemmanets storlek och gårdens avkastning. Senare kom ett mantal att delas upp i hel, halv, ett fjärdedels eller en åttondels mantal (Losman 2015).

Mantalslängden anger också det exakta antalet personer som ingår i ett hushåll, dock oftast utan namn på fler än mantalsägaren. Längderna kom också med tiden att bli en sorts kameral folkbokföring för uttag av olika sorters skatter (Wannerdt 1982).

Mantalslängderna anger inget specifikt om kreatur, bete, åker och äng och används i arbetet bara för kontroll av antalet hushåll/familjeenheter i husförhörlängderna och av mantalsägande i bouppteckningar och husförhörlängder.

Bouppteckningar

Bouppteckningar utgör ett intressant och användbart historiskt källmaterial för studier om ägande och ekonomi.

Enligt Ärvdabalken i 1734 års lag Kapitel 9 § 1 skulle det upprättas en förteckning över den avlidnes alla tillgångar och skulder inom tre månader efter dödsfallet (Ärvdabalken 1734 års lag). En bouppteckning inleds med den avlidnes namn och mantalsskrivningsort samt eventuella arvingar. Därefter följer en uppräkningslista av alla tillgångar som börjar med fasta tillgångar och fortsätter med allt lösöre för att avslutas med fordringar och skulder. Under lösöret finns alla husdjur redovisade under rubriken ”Kreatur”. Man kan också se om det förekommer ladugårdar, plogar, harvar, etc. som kan ge en bild av markanvändningen äng, hage, bete i relation till förekomst av åker.

För att undvika allt för många upprepningar av källhänvisningar i löpande text anges de arkivaliska källorna från Riksarkivet här:

<i>Husförhörlängder:</i>	Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Morlanda Kyrkoarkiv
<i>Mantalslängder:</i>	Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Göteborgs och Bohus läns länsstyrelse. Landskontorets arkiv – 1890.
<i>Bouppteckningar:</i>	Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Orust och Tjörns häradsrätts arkiv 1684 – 1970.

1.10 Metoddiskussion

Den stora fördelen med att arbeta med bouppteckningar som källa är att de ger en ögonblicksbild av den avlidnes ägande, i det här arbetet kreatur. Svagheten är att det aldrig går att få information om alla gårdars kreatursstock vid ett enda tillfälle (Dahlström 2006, s. 106).

Det finns även andra, både generella och specifika, problem med att använda bouppteckningar som källmaterial. Generella problem är att bouppteckningar först under 1800-talet blir något så när representativa för hela befolkningen då det tidigare främst var välbärgade som upprättade dem. Vidare tas inte allt upp i förteckningen och risken finns för över- respektive undervärdering av tillgångarna (Bringéus 1977, s. 10f). Bouppteckningar var dessutom handlingar som anhöriga eller rätten kunde hämta för att t.ex. använda i senare marktvister och som sedan inte återsattes på sin plats eller förkom. Specifika problem för det här arbetet är att antalet personer som lever och avlider på Gåsö under hela mätperioden är begränsat och därmed också antalet bouppteckningar. Då dessutom inte alla som avlidit har en bouppteckning, blir underlagsmaterialet ännu mindre. Detta har inneburit att jag har fått göra en del antagande för de hushåll där bouppteckningar saknas.

Att uppskatta antalet kreatur per mantal i relation till mantalets storlek (Dahlström 2006, s. 109f) går inte, eftersom Gåsö inte har något laga skifte under mätperioden. Dahlströms

undersökning och resonemang har dessutom fullåkers- och mellanbygd som grund och är därmed svår att ”översätta” till förhållandena på en karg ö med en begränsad befolkning i Västerhavet. Till grund för mina antagande i undersökningen om kreatur i bouppteckningar ligger i första hand på den ekonomiska struktur som Gåsö uppvisar, vilken återspeglas inte bara i litteraturen utan även i bouppteckningarna.

Ett annat problem är tidsmarginalen för vad som går i arv. Ett utnöttbart jordbruksredskap kan uppskattningsvis ha ett tidsspänn på 10 till 15 år (Bringéus 1997, s. 18) men en ko kunde behållas tills den var runt 20 år, framförallt kor vid ”lågt stående kreatursskötsel”, dvs. boskapsskötsel för självhushållning (Martiiin 2005, s. 123f). Detta innebär en risk för dubbelbokföring av kreatur om till exempel man och hustru avled med några års mellanrum. En brist i undersökningen är att arvsaspekten från make/hustru till barnen inte är redovisad. Detta kan leda till en överskattning av antalet kreatur, vilket innebär att resultaten av mätperioderna i undersökningen är ett maximalt antal kreatur. Det har dock inte funnits tid och utrymme för att studera de enskilda familjernas arvs- och släktförhållanden.

Anna Dahlström diskuterar olika problem och mätmetoder för att kunna göra en relevant bedömning av kreatursinnehav med hjälp av bouppteckningar. (Dahlström 2006, s. 103ff). I det här arbetet används en modell med indelningar av bouppteckningarna i tidsperioder (Dahlström 2006, s 112). I arbetet används begreppet ”hushåll” för att definiera en familjenhet. För att bestämma antalet hushåll har husförhörslängderna jämförts med mantalslängderna.

Totalt finns 98 bouppteckningar från Gåsö under åren 1741-1901. Den första bouppteckningen är från 1765 och den första husförhörslängden upprättades 1794-1795. Som tidigare nämnts friköptes Gåsö ¼-dings kronohemman från Kronan 1741 av två åbor, Olof Eriksson och Jöns Jonsson, med 1/8-dels mantal var (Bohusläns Föreningsarkiv 2016). Utifrån dessa två familjer har Gåsö förblivit i deras ägande ända fram till början av 1900-talet. Förutom make eller hustru har det alltså i historisk tid inte skett någon inflyttning, vilket lett till ett komplicerat korsäggande av mantal mellan familjerna.

I undersökningen av bouppteckningarna har materialet begränsats till att enbart omfatta hushåll med make/maka eller änkeman/änka. Unga kvinnor och män som inte hunnit bildat familj samt äldre ogifta barn som förblivit under föräldrarnas hushåll är inte medtagna, då de inte ägt något.

Familjebildningen under 1700- och 1800-talet följer ett mönster som var karaktäristiskt för Västeuropa. Kvinnorna var vid giftermålet vanligtvis mellan 24 och 28 år, männen något äldre. Den relativt sena åldern för giftermålet bottnade i att man skulle kunna försörja sig och sin blivande familj (Myrdal & Gadd 2000, s. 53).

Hela den valda perioden utgör i stora drag tre generationer: de två som gift sig 1739 respektive 1747, deras barn som gift sig från omkring 1770 till 1800 samt den tredje generationens barn som gift sig mellan 1820 och 1850.

1.11 Tillvägagångsätt

Samtliga bouppteckningar upprättade för Gåsö mellan åren 1741-1901 sorterades. Dessa 98 sorterades kronologiskt. Arbetets omfång bedömdes som allt för omfattande och avgränsades därför till att gälla fram till 1860. Insåg här att arbetet skulle bli alltför tidskrävande att gå igenom alla bouppteckningar och beslöt då att avgränsa arbetet till att gälla till och med 1860. Anledningen var lagaskiftet 1861-1863.

Efter denna avgränsning kvarstod 33 bouppteckningarna, varav tre stycken var över ogifta under 21 år. De sorterades bort då de inte ägt något. Själva undersökningen delades sedan in i tre tidsperioder: 1741-1800, 1801-1830 samt 1830-1861. Dessa tidsperioder stämmer väl överens med husförhörlängderna.

I undersökningen av bouppteckningarna har materialet begränsats till att enbart omfatta hushåll med make/maka eller änkeman/änka.

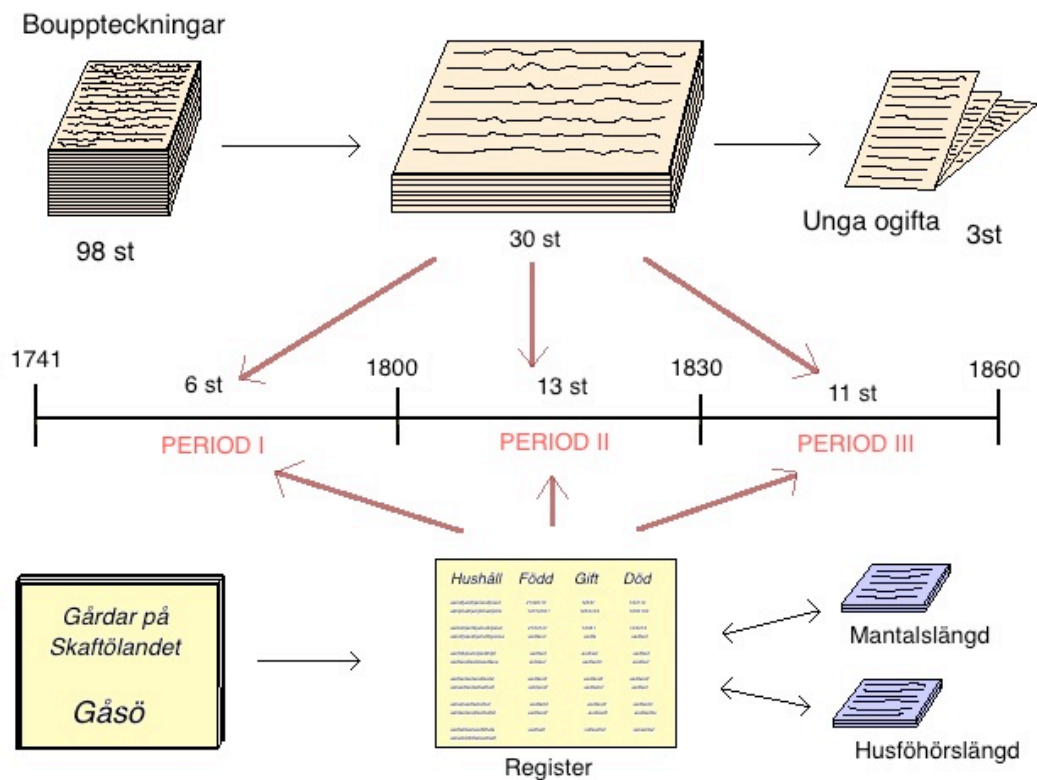
Med utgångspunkt från hushålls-/familjeindelningen i Gårdar på Skaftöland – Gåsö (Ganstrand 2003) sorterades alla personer som bildat ett hushåll, d.v.s. gift sig under perioden 1741-1860. Förutom namn noterades födelse- och dödsår samt året när de gift sig. Under perioden ingicks 51 äktenskap och 48 personer avlider (hustru/make/änka/änkeman). Därefter skapades ett register som ett underlagsmaterial till bouppteckningarna.

För varje undersökningsperiod togs därefter en husförhörlängd för att kontrollera att antalet hushåll överensstämde med min indelning. Mantalslängderna hanterades på samma sätt. Överensstämmelsen var god.

Efter att listan kontrollerats sorterade jag in hushållen, där någon av make respektive hustru eller båda avlidit, i de tre valda undersökningsperioderna. Vid de fall där den ena parten avlidit i en tidsperiod och den andra i en senare period, har jag lagt in hushållet under den period där den förste av dem avled med en hänvisning till nästa period om den kvarlevande.

Avslutningsvis kunde de 30 bouppteckningarna sedan användas för att skrivas in i den redan färdiga mallen för varje vald period. Genom att jämföra den avlidnes dödsår i bouppteckningen med den färdiga mallen kunde personen identifieras till såväl hushåll som tidsperiod, (Fig. 3). Djurslag och antal djur kunde därmed skrivas in under den avlidnes namn. Vidare kunde även de som inte hade kreatur samt de som saknade bouppteckningar registreras. Ett dokument fastställs där alla de tre tidsperioderna ingår.

På detta sätt gick det också att i möjligast mån undvika att kreatur dubbelnoterades om t.ex. hustru och make avlidit med bara några års mellanrum.

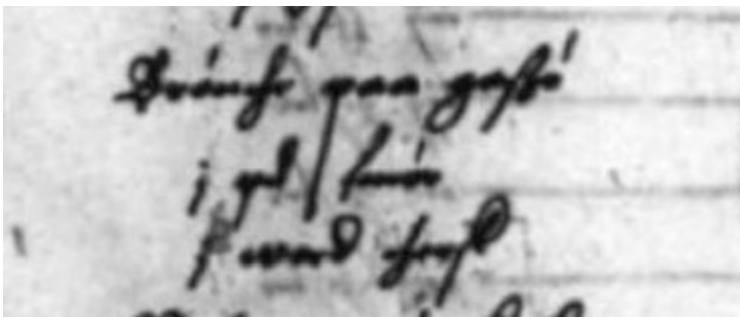

Figur 3 Illustration över tillvägagångsättet. Ritad av Rikard Tham.

2 Undersökning

2.1 Jordeböcker

Den första jordeboken där Gåsö omnämns är från den dansk-norska tiden 1568 och där "Brønnte y Gaasø" betalar skatt för ett pund smör och en vord torsk. Ca 120 år senare, år 1697, är skatteunderlaget detsamma (Framme 1999, s.117). Omvandlat till nutidens mått blir det drygt sju kilo smör och 12 torskar (Jansson, Owen & Waldetoft 1995). Intressant är att ett hushåll tydligen räckte för att betraktas som fiskeläge, eftersom Gåsö under den första stora sillperioden 1556-1589 omnämns som fiskeläge (Dalén, s. 89 f). I 1574 års jordebok, (Fig. 4) redovisas: >>Brängla paa Gassö, ett pund smör, en word torsk.>>

Figur 4 (Jb., 1574-1575, fol 51) Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg.

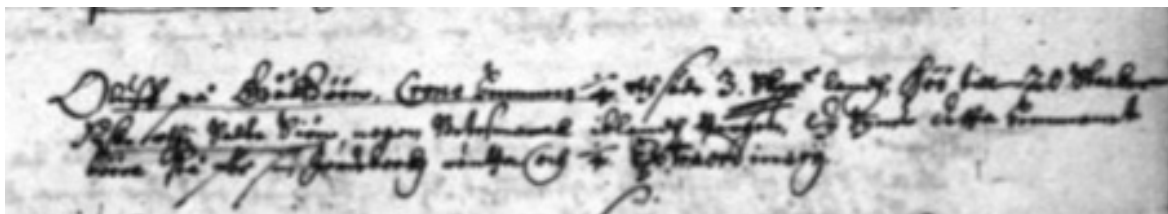
Redan sju år efter att Bohuslän blivit svenskt utvärderades i ett jordrannsaktionsprotokoll 1665 skattekraften på flertalet av kustbygdens gårdar. Av skattehandlingen för Gåsö framgår att åbon disponerade ängsmarker, kålgårdar och bete till husdjuren, samt uppges

leva endast av fisket i saltsjön. Arrendet för höskörden uppgick till 20 stackar hö (Jp., 1665, fol. 389.) Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg).

I förmedlingsmaterialet för riksänkedrottningens livregemente för Bohuslän under denna tid framgick att det gick 4 stackar på parmen vilket bör tolkas som 27 kubikalnar. (Andersson Palm 2012, s. 44). Denna uppgift bekräftas även av (Jansson, Owen & Waldetoft 1995, s. 199) som definierar kronoparmen som lantmätarna 1688 instruerades vid beräkning av avkastning hö till 27 kubikalnar = 5,65 kubikmeter. Begreppet ”stack” är inte bara ett mått på skördat hö, utan även på ängsarealen, si och så många stackar (Jansson, Owen & Waldetoft 1995, s. 245). Arrendets bärkraft uppskattas med andra ord till 20 stackar hö vilket då motsvarar omkring 32 kubikmeter.

I (Fig. 5) redovisas 1665 års jordrannsaktionsprotokoll dess ägor sålunda:

>>Oluff på Gååssöön, Crono hemmen $\frac{1}{4}$ utsäde 3 skäppor landh. Höö till 20 stacker, fiske utji salta siön, nogon Betesmarck ibland skoogen. Ty synes detta hemmat bööra stå för fri Jordeböcksz ränttan ... $\frac{1}{4}$ Extraordinarij>>

Figur 5 (Jp., 1665, fol. 389) Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg.

Jordeböcker och jordrannsaktionsprotokoll visar att det funnits boskapsskötsel på Gåsö sedan åtminstone andra hälften av 1500-talet.

Det finns här tre obesvarade frågor vars svar dock kräver ytterligare studier om dåtidens kreaturshållning, produktion och skattesystem. Den första frågan är hur mycket mjölk en ko producerade på den tiden för att utvinna ett antal kilo smör? En allmogeko kunde under 1700-talet uppskattningsvis ge 600 kg mjölk per år, varav minst en tredjedel åtgick till kalven (Myrdal & Gadd (red.), s. 167). Jag har dock inte hittat någon källa som visar hur mycket smör som kunde produceras ur 400 kg mjölk under 1500- och 1600-talet. Den andra frågan är hur exakta källorna är, dvs. är skatteuttaget satt som ett schablonvärde med ett minimivärde på vad som ska betalas i skatt? Norska studier har försökt uppskatta hur stor del av gårdens produktion utgjordes av skatt (landskyld). Resultatet visar att mellan 1/5- och 1/6-del utgjordes av skatt till kronan. Därutöver skulle gårdsbrukaren betala övriga skatter till kronan och kyrkan (Framme 1985, s.26). Studierna är dock gjorda för medeltiden och kan nog bara ge en fingervisning om skatteuttaget under 1500- och 1600-talet.

Den tredje frågan är hur ofta jordeböckerna ”uppdaterades”? För Gåsös del verkar det som om skatteunderlaget konstant är ett pund smör och en vord torsk från 1568 till 1697 (Framme 1999, s. 117), vilket kan tyda på en schablonmässig uppskattning som bara följer med år efter år.

2.2 Skatteköp

En $\frac{1}{4}$ -dels kronohemman Gåsö skatteköps av åborna Jöns Jonsson och Olof Eriksson 1741 (Bohusläns Föreningsarkiv). I värderingshandlingen av hemmanet 12 oktober 1739 anges

noggrant vad som Kronan anser rimligt och möjligt för att bruka jorden och därmed kunna beräkna skattunderlaget. Här står bland annat att läsa:

”.....Äng och dymark, sand och stenbackar kastar af sig i medelmåttlig årsväxt trettio lass hö, som körs på jordsläde efter en häst hvarmed födes öfver vintern högst 12 små nötkreatur, två små hästar och 20 stöcken får, som taga mesta födan på marken om vintern, när icke för möcken snö faller; fiske i kringliggande saltsjö kan nyttjas .....icke värdera skatterättighetslösen högre än högst till 50 daler s.m....”

(Gerle 1987, s. 38)

Värderingen visar att det finns förutsättningar att föda 12 kor, två hästar och 20 får. Även här uppstår frågetecken: Hur trovärdigt är ett värderingsinstrument på den tiden? Vid inspektionen inför värderingen kanske det fanns just vid det tillfället två hästar, 12 kor och omkring 20 får på ön och att det blev enklast att bara skriva ner detta. Eller var det kanske ett övermått för att Kronan skulle tvinga gårdsägarna till en högre produktion och därmed öka skatteintäkterna?

2.3 Domböcker

Av de ytterst få dombokshandlingar som rör jordbruk på Gåsö finns ett domstolsutslag 1713 där Gunnar Nilsson på Gåsö stämmer en man på Gullholmen för att olovandes slagit hö på en ö tillhörig Gåsö, då Gunnar redan sålt höskörden till en annan person (Almegius 1980, s. 30).

Ett annat dokument är ett avtal 1792 som ger en änka ”foder till en Ko och trenne stycken får som skall bestå af sex lass hö, som kjöres på slädar efter twenne Hästar samt mulbete för bemalte kreatur” samt att hon ”få taga Brännetorf och Jung till alla Bränsla” (Ganstrand 1997, s. 671).

Det första dokumentet antyder att slaget hö var tillräckligt på själva Gåsö så att man hade ett överskott att sälja. Det andra dokumentet visar dels på vad en änka kan tänkas få för sitt uppehälle av sina styvbarn, dels att kreatursbetet på utmarkernas ljunghedar hade konkurrens av öbornas behov av bränsle. Dessa två domstolsdokument är allt som berör jordbruk och kreaturshållning på Gåsö.

2.4 Bouppteckningar

2.4.1 Tiden 1741-1800

År 1741 visar mantalslängden att det finns två mantalsskrivna hushåll på Gåsö. År 1770 hade antalet ökat till fyra hushåll för att år 1800 blivit 10 stycken. Husförhörslängden 1794-1795 redovisar 10 hushåll. Fyra av dessa hushåll utgörs av unga familjer som gift sig efter 1790 och där ingen avlider under perioden.

Under perioden avlider 10 personer som make respektive maka. För dessa finns det sex upprättade bouppteckningar, en täckning på 60 procent.

De två äldsta bouppteckningarna, 1765 respektive 1786, är lyckligtvis en från vardera av de två huvudfamiljerna och ger en bild om de bägge gårdarnas kreatursäggande.

I bouppteckningen över Regina Gunnarsdotter 1765 kan man se att hon äger en häst, fyra kor, en tjur och åtta får samt andra gårdsdjur som svin och fjäderfä, I hennes kusins,

Bodela Olsdotters bouppteckning 20 år senare återfinns en häst, fyra kor och 10 får samt andra gårds-djur som ovan. Tillsammans redovisar de åtta kor, en tjur, två hästar, 18 får samt svin och fjäderfän.

Bägge bouppteckningarna redovisar även jordbruksredskap som till exempel plog, harv och grepar. Intressant är att bägge kvinnorna äger eller är delägare i ett flertal båtar för sillfiske, sillvadar och andra fiskeredskap vilket visar att familjerna varit påtagligt aktiva i det omfattande sillfisket som bedrevs vid den här tiden utmed kusten (Dalén 1941, s. 131). Båtar och fiskeredskap har i bouppteckningarna ett avsevärt högre ekonomiskt värde än kreatur och jordbruksredskap. De resterande fyra bouppteckningarna, alla från slutet av mätperioden, redovisar en ko och tre får per hushåll.

Om man tar ett genomsnitt för samtliga sex bouppteckningar under perioden, skulle antalet kor respektive får per hushåll bli två kor och fem får. Detta blir dock missvisande för perioden eftersom de två äldsta bouppteckningarna har fler kor och får än resterande fyra. Man kan då ställa sig frågan varför dessa senare hushåll nöjde sig med att bara ha en ko och tre får, troligtvis som arv, och inte skaffade sig fler kreatur som deras föräldrar. Svaret finns nog i det stora sillfisket under perioden (Dalén 1941, s. 131) som skapade ett ekonomiskt välstånd hos gåsöborna, vilket innebar att man i princip inte behövde kreatursprodukter för avsalu och försörjning, utan bara för självhushållning. Detta styrks av bouppteckningarnas redovisning av dödsboets förmögenhet samt av kommande mätperioder.

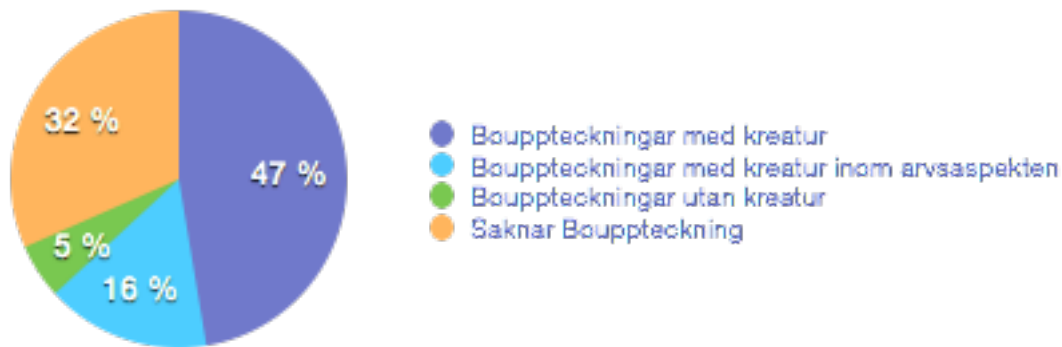
I slutet av tidsperioden har antalet hushåll ökat till 10 hushåll år 1800. Samtidigt har antalet kor per hushåll minskat. Detta skulle innebära att antalet kreatur i stort sett är konstant under hela mätperioden, dvs. runt 10 kor, två hästar och ett 30-tal får samt vid ett tillfälle en tjur. Detta förutsätter dock att de fyra hushåll där ingen har avlidit under perioden har en ko och tre får, vilket senare bouppteckningar under nästa period styrker.

2.4.2 Tiden 1801 – 1830

Enligt husförhörslängden 1824-1829 och mantalslängden 1828 finns det 14 hushåll på Gåsö, varav fyra är änka- respektive änkemanshushåll. Sju nybildade hushåll har ingen som avlidit under perioden. Under mätperioden avlider 19 personer, make och/eller maka, varav sex inte har någon bouppteckning, (Fig. 6). Av de befintliga 13 bouppteckningarna redovisar 12 av dem kreatursägande, varav tre ligger inom arvsaspekten, dvs. att make och maka har avlidit med få års mellanrum och att kreaturen i den senare avlidnas bouppteckning med stor sannolikhet redan redovisats.

19 personer avlider

Figur 6. Fördelning av bouppteckningar på Gåsö 1801-1830.

Resterande nio bouppteckningar med kreatur uppvisar tillsammans nio kor och 31 får, vilket innebär en genomsnittlig fördelning av en ko och 3½ får per hushåll.

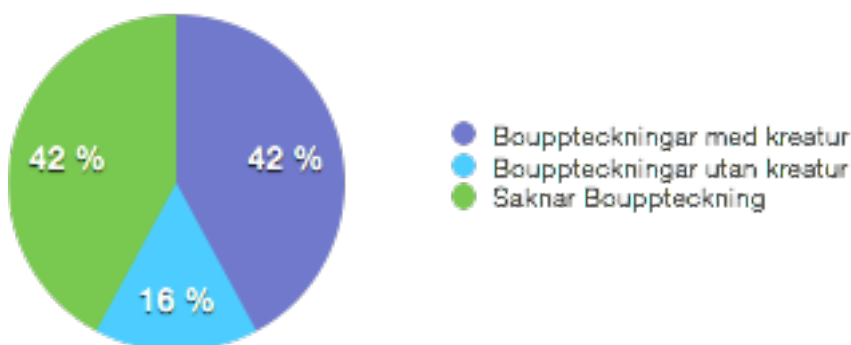
Det är ett rimligt antagande, att de sju hushåll där ingen har avlidit under perioden har ett likartat kreatursägande. Detta kan styrkas av att det dels är unga familjehushåll med flera barn, dels att bouppteckningar från dessa hushåll under nästa mätperiod 1831 – 1860 uppvisar ett liknande kreatursägande.

Utifrån ovan angivet antagande, sammanslaget med den genomsnittliga fördelningen utifrån bouppteckningarna på en ko och 3½ får per hushåll, skulle innebära att det totalt finns 14 kor och 49 får. Intressant att notera är att 1813 är sista gången en häst, 22 år gammal, förekommer i någon bouppteckning. Det finns heller inte någon redovisning av plogar eller harvar i kommande års bouppteckningar

2.4.3 Tiden 1831 – 1860

Husförhörslängden 1853-1860 och mantalslängden 1860 visar att det finns 17 hushåll med mantalsägande. Under perioden avlider 19 personer, make och/eller maka, varav åtta saknar bouppteckning. Av resterande 11 bouppteckningar har åtta kreatursägande (Fig. 7).

19 personer avlider

Figur 7. Fördelning av bouppteckningar på Gåsö 1831-1860.

De åtta bouppteckningarna med kreatur redovisar tillsammans 15 kor och 28 får, vilket skulle innebära att antalet kor per hushåll i jämförelse med förra perioden 1801-1830 ökat från en ko till 1,9 kor per hushåll medan antalet får per hushåll fortfarande är 3½ får.

Ett underlag med bara åtta bouppteckningar är dock för litet för att kunna göra någon säker slutsats för resterande nio hushåll. Ett hypotetiskt antagande är att dessa nio hushåll, som bildats av unga personer som gift sig under åren 1831-1860, har samma antal kreatur som hushållen i de befintliga bouppteckningarna. Vad som kan styrka detta resonemang är att fyra hushåll, där make eller maka avlider under kommande sju åren, dvs. 1861-1868, uppvisar tillsammans sju kor och 13 får, dvs. 1,8 kor och 3,3 får per hushåll. Om detta antagande skulle gälla samtliga nio hushåll utan bouppteckningar, sammantaget med de åtta hushåll som har bouppteckningar, skulle det innebära att de 17 hushållen tillsammans har 32 kor och 60 får. Ett 30-tal kor som mest på Gåsö omnämns av Thorsten Gerle vilket också eventuellt skulle kunna styrka ovan resultat av bouppteckningarna (Gerle 1987, s. 60).

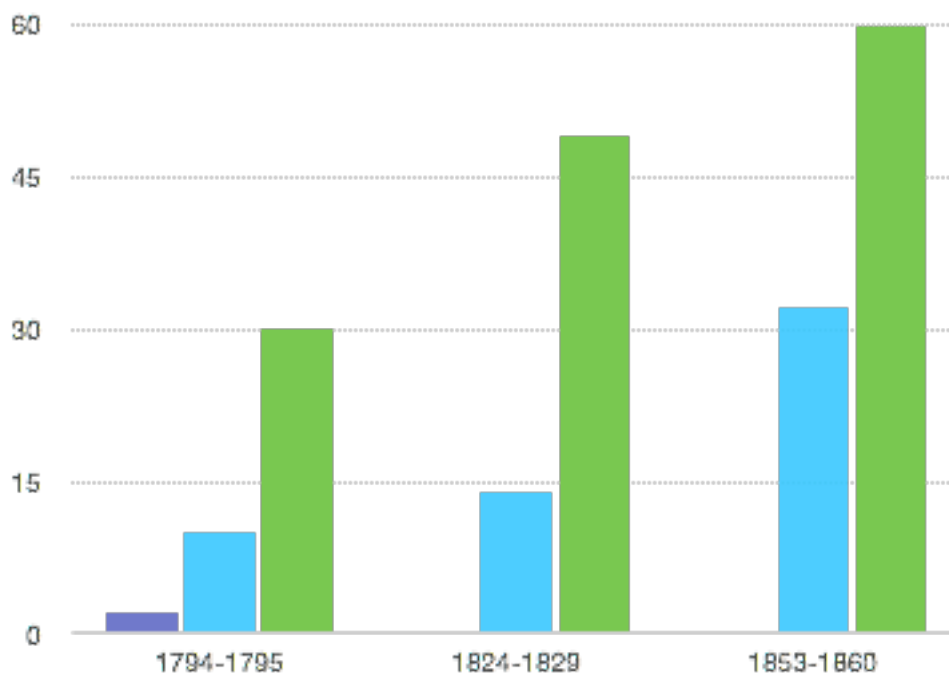
2.5 Summering av resultat

Antalet kor och får ökar för varje tidsperiod (Fig. 8).

För Gåsö, med sitt läge vid havet, var fisket tidigt en huvudnäring. Detta kompletterades fram till slutet av 1700-talet av kreaturshållning och jordbruk, vilket jordeböcker och bouppteckningar visar. Under den stora sillperioden (Dalén 1941, s. 131) skapades ett kapital hos hushållen på Gåsö, vilket återspeglas i bouppteckningarna. Med de ökade inkomsterna som fisket gav, minskade behovet av inkomster från försäljning av kreatursprodukter, vilket man kan se av att antalet kreatur per hushåll i slutet av 1700-talet minskat till en ko och tre får, dvs. till självförsörjningsgrad. När sillen försvann 1809, använder gåsöborna sitt kapital till investeringar i skeppsfart och redan 1835 var 17 större segelfartyg registrerade med Gåsö som hemmahamn (Gerle 1963, s. 83).

Kreaturshållningen var alltså från början av 1800-talet för självhushållning med en ko och tre till fyra får per hushåll. Bouppteckningarna visade också att häst och jordbruksredskap försvann vid denna tid. Ett sannolikt antagande är att spannmål inköptes. Hushållen blev fler och större vilket kan förklara att antalet kor per hushåll ökade till nästan två kor i slutet av den sista mätperioden (Fig 8). Intressant att notera är att alla avlidna män under den sista mätperioden tituleras skeppare eller styrman i bouppteckningarna, vilket innebar att de var borta stora delar av året Detta innebär att hela kreaturshållningen, alltså inte bara mjölkning, sköttes av barn och kvinnor.

Djuranal och djurslag vid tre perioder under 1794–1860.

Figur 8. Ett totalt uppskattat djuranal fördelat på djurslag under tre mätperioder. Mörkblå= häst; ljusblå=kor; grön=får.

3. Diskussionen

Undersökningen har visat att det, trots bristfälliga arkivaliska kartor och andra dokument, går att belägga historiskt kreatursbete. Som undersökningen också visar är det dock svårt, utan fördjupade studier, att beräkna antalet djur och därmed betetrycket. Även studien av bouppteckningar pekar på problem. Visserligen kan olika djurslag och antal djur fastställas, men materialet är litet och antagandena kan ge en förstorad bild av kreatursstocken.

En annan väg att gå skulle kunna vara att utgå från den tillgängliga arealen för bete. Eftersom Gåsö är en i huvudsak bergig ö med en avgränsad yta, är möjligheterna att utöka betesarealen ytterst begränsad. I *Mångfaldsmarker* (Berg & Olsson 2008, s.57) beskrivs enheten betesekvivalent som tar hänsyn till att olika betesdjur inte äter lika mycket, som om t.ex. en ko har 1,0 betesekvivalent har ett får 0,21. Man sätter alltså mängden föda ett betesdjur äter i relation till den tillgängliga arealen för föda och på så sätt avgöra betetrycket.

Det kan vara intressant att fundera på vad som hade hänt med de första familjerna och deras barn om inte sillen hade kommit i överflöd runt 1750. Självklart hade den ekonomiska situationen för familjerna varit annorlunda. Eftersom ön är rumsligt begränsad för kreaturshållning och jordbruk, är det fullt troligt att flertalet vuxna barn hade lämnat ön.

Då inkomsterna av sillfisket låg till grund för 1800-talets fartygsera, skulle även den kanske inte ägt rum. Med ett sådant scenario är det alltså fullt möjligt att Gåsö skulle vara obebott omkring 1860, dvs. just vid den tid då ön i verkligheten hade sin storhetstid. Som ovan nämnts finns det inga redovisade jordbruksredskap i bouppteckningarna från och med 1820-talet. Det kan finnas flera förklaringar till detta. En kan vara att man ansåg sig ha råd till att hyra in häst och redskap från fastlandet. En annan förklaring kan vara att det bara var barn och kvinnor hemma stora delar av året då männen var till sjöss. Det blev därför naturligt att lägga ner det tungarbetade jordbruket.

En fråga som inte ställts i detta arbete, men som ändå måste ställas är: Vad har man i dagens landskapsvård för nytta av att kunna belägga historiskt kreatursbete eller hävd? Som nämnts under kapitlet Bakgrund återstår ytterst lite av de slätterängar, hagar och betade utmarker som en gång i tiden formade den svenska landskapsbilden. Därmed har också den biologiska mångfalden som kännetecknat dess marker krympt. Den tidigare ensidiga synen på att intensiv beteshävd var det bästa för biologisk mångfald, har under senare tid ersatts av en mer nyanserad bild av hävd. Idag diskuteras frågor som nivån på betetrycket, betestidpunkt och olika hävd- och störningsregimer i samband med landskapsvård och restaureringsarbeten. En alltmer betydelsefull aspekt i dessa diskussioner är kunskapen om historisk markanvändning. Ett exempel på detta omnämns i *Mångfaldsmarker* (Berg & Olsson 2008, s. 153): Inom en tvåkilometersradie runt restaurerade betesmarker analyserades historiskt kartmaterial. Resultatet visade att ju mer betesmark det fanns i omgivningen för 100 år sedan, desto större var arttätheten i den restaurerade betesmarken idag. Detta exempel visar på en nödvändig och praktisk användning av historiskt material i samband med t.ex. bildandet och skötsel av naturreservat eller restaureringsåtgärder.

Ett annat exempel på studier av historisk markanvändning och dess betydelse för dagens skötsel och artförekomst är Eva Gustavssons avhandling *Grassland Plant Diversity in Relation to Historical and Current Land Use* (Gustavsson 2007). Avhandlingen pekar bland annat på att mängden ängs- och hagmarksflora är mer beroende på hur de sköttes under 1700- och 1800-talet än hur de betas idag, samt betydelsen av de historiska hävdkomponenterna som t.ex. betestider och intensitet. (Gustavsson et al 2011). Ett tredje exempel på vikten av historiska studier är Jordbruksverkets rapport *Utveckling av ängs- och betesmarker* (Blom 2009, 29ff) där kapitel 5 behandlar naturbetesmarkers och slätterängars historiska markanvändning med utgångspunkt från socken- och häradskartor från 1800-talet.

4. Sammanfattning

Större delen av Gåsö är sedan 1987 ett naturreservat i Lysekils kommun och ingår i Natura 2000. För att hålla markerna öppna och därigenom bevara artrikedomen, går under sommarmånaderna ett 25-tal kor på ön.

Syftet med detta arbete har varit att se hur historiska källstudier kan ge information om bete och kreaturshållning på en isolerad ö i den bohuslänska skärgården. Tanken är att undersökningen och resultatet kan utgöra ett bidrag till förståelsen för hur dagens skötsel av naturreservatet genomförs.

Arkivmaterialet för arbetet är i huvudsak hämtat från landsarkivet i Göteborg. Detta har kompletterats med tidigare forskning och annan litteratur. Arkivmaterialet utgörs av jordeböcker, jordrannsaktionsprotokoll, domböcker, skatteköpshandlingar, mantals- och husförhörslängder samt bouppteckningar. Några härads- eller sockenkartor finns inte över Gåsö. Likaså finns inga kartor över en- eller storskifte.

Trots avsaknaden av dessa historiska kartor, har källmaterialet visat sig tillräckligt för att kunna dra slutsatser om historisk kreaturshållning på Gåsö.

Själva undersökningen baseras på bouppteckningar under perioden 1741 – 1860. Bouppteckningarna jämfördes med husförhörslängderna och mantalslängderna för att kontrollera antalet hushåll för varje vald period är så representativt som möjligt. I bouppteckningarna anges kreatursslag och antal kreatur under en egen rubrik. Studien avgränsas till att bara gälla kor, får och hästar.

Med utgångspunkt från hushålls-/familjeindelningen i *Gårdar på Skaftöland - Gåsö* upprättades ett register över alla som gift sig under perioden, dvs. bildat ett hushåll. Materialet delades sedan in i tre tidsperioder: 1741-1800, 1801-1830 samt 1831-1860. Bouppteckningarna har sedan kontrollerats mot en husförhørs- och mantalslängd för slutet av varje tidsperiod för att se om arbetets indelning av hushåll överensstämde med längderna.

Genomgången av jordeböcker, jordrannsaktionsprotokoll och skatteköpshandlingar visar att det funnits kor på Gåsö sedan 1500-talet, dock ej antalet. Resultatet av undersökningen med utgångspunkt från bouppteckningar visar att det under 1700 fanns kor, får och hästar. Antalet kor per familjehushåll visar också att kreaturshållningen var större än för enbart självhushåll. Från omkring år 1800 minskar antalet kreatur per hushåll till att omfatta ungefär en ko och tre till fyra får per hushåll, dvs. till självförsörjningsgrad. 1813 var sista gången en häst upptogs i en bouppteckning.

Figurförteckning:

Figur 1. Ekonomisk karta, (Lantmäteriet kartor och geografisk information) Juli 2016

Figur 2. Foto. Curman, C. *Liten kustgård vid Lunnevik, med stengårdsgård och betande ko.* Gåsö, Skaftö Socken. [Fotografi].

<http://kmb.raa.se/cocoon/bild/show-image.html?id=16001000133006> [2016-06-11]

Figur 3. Skiss, ritad av Tham, Rikard 20 Maj 2016

Figur 4. (Jb., 1574-1575, fol 51) Riksarkivet. Arkivinstitition Landsarkivet Göteborg

Figur 5. (Jp., 1665, fol. 389) Riksarkivet. Arkivinsitution Landsarkivet Göteborg.

Figur 6. Fördelning av bouppteckningar. Tham, R 22 Maj 2016

Figur 7. Fördelning av bouppteckningar. Tham, R 22 Maj 2016

Figur 8. Djurantal och djurslag. Tham, R 23 Maj 2016

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Arkiv:

Bohusläns Föreningsarkiv. Arkivbildare Gåsö Vänner F7:1. Uddevalla

Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Morlanda kyrkoarkiv, Husförhörs-
längder: A I a, A I b

Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Göteborgs och Bohus läns läns-
styrelse. Landskontorets arkiv – 1890. Mantalslängder: E III a

Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Orust och Tjörns häradsrätts arkiv
1684 – 1970. Bouppteckningar: F II

Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Göteborgs och Bohus läns
länsstyrelse. Landskontors arkiv – 1890. Jordeböcker: G III aa

Riksarkivet. Arkivinstitution Landsarkivet Göteborg. Orust och Tjörns häradsrätts arkiv
1684 – 1970. Domboken: A1a:22

Informant:

Svea Thulin, Pensionär, född 1933 och uppvuxen på Gåsö. Intervju i Grundsund 2016-03-
27 av Rikard Tham

Tryckta källor och litteratur

Arvidsson, Åke (1988). Jordbruk på Gåsö. Skaftö Gilles jubileumsskrift 1988

Bendixen, Karin (2004). Sekler av skatter: från landskapshandlingar till
läns-skattemyndigheter : skattmaterial i landsarkivet. Uppsala: Landsarkivet

Berg, Åke & Olsson, Roger (2008). Mångfaldsmarker: naturbetesmarker - en värdefull
resurs. Uppsala: Centrum för biologisk mångfald

Bringéus, Nils-Arvid (1977). Bouppteckningar som etnologisk källa. Lund: Signum

Blom, Sofia (red.) (2009). Utveckling av ängs- och betesmarker [Elektronisk resurs] :
igår, idag och i morgon. Jönköping: Jordbruksverket

Dahlström, Anna. 2006. Betesmarker. Djurantal och betestryck 1620-1850.
Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige. CBM:s skriftserie nr
13. Centrum för biologisk mångfald. Uppsala

Dalén, Lennart (1941). Den bohuslänska fiskelägesbygden. Diss. Göteborg : Univ.

- Ekeland, Kelvin (red.) (2008). Landskapets utmarker [Elektronisk resurs] : hur värdera och sköta? : konferens 11-12 september 2007 på Siljansnäs i Leksand, Dalarna, ordnad av Svenska IALE i samarbete med Stockholms universitet och Leksands kommun. 1. uppl. Uppsala: Centrum för biologisk mångfald
- Framme, Gösta (1985). Ödegårdar i Vätte härad: [Deserted farms in the jurisdictional region of Vätte]. Göteborg: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet
- Framme, Gösta (1986). Vätte härad: ur gångna tiders historia. Uddevalla: Bohusläns museum
- Framme, Gösta (1999). Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662-1666. Göteborg: Språk- och folkminnesinstitutet
- Fransén, Sven (1979). Gåsöarkipelagen: : en naturinventering utförd i juni och juli 1978. Göteborg: Länsstyrelsen
- Gadd, Carl-Johan & Jorner, Ulf (red.) (1999). Svensk jordbruksstatistik 200 år. Örebro: Statistiska centralbyrån (SCB)
- Ganstrand, Hans (red.) (1997). Skaftö. Dombok [1], 1662-1749. [Skaftö]: [Skaftö gille]
- Ganstrand, Hans (red.) (1997). Skaftö. [D. 5, 1785-1799]. [Skaftö]: [Skaftö gille]
- Ganstrand, Hans (2003). Gårdar på Skaftöland. Gåsö. Gunnesbo: Vaskehörns bokmaskin
- Gerle, Thorsten (1987[1963]). Gåsö: ett bohuslänskt skärgårdssamhälle genom fem sekler. Stockholm: T. Gjötterberg
- Gustavsson, Eva (2007). Grassland plant diversity in relation to historical and current land use. Diss. (sammanfattning) Uppsala : Sveriges lantbruksuniv., 2007
- Holmberg, Axel Emanuel (1867). Bohusläns historia och beskrivning. D. 1-3. [S.l.]:
- Hultengren, Svante & Olvmo, Mats (1991). Ängar och hagar i Lysekils kommun. Göteborg: Länsstyrelsen
- Jansson, Sam Owen & Waldetoft, Dan (1995). Måttordboken. 2., rev. och utökad uppl. Stockholm: Nordiska museet
- Jordbruksverket. (2005) Ängs- och betesmarksinventeringen 2002-2004. Jönköping: Jordbruksverket
- Kyrkoboksdatan POPUM . Beskrivning av de variabler som finns i kyrkböckerna och i kyrkoboksdatan POPUM. Demografiska databasen, Umeå 1993

Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1987. Beslut att förklara Gåsö, Storö och Tjällsö som naturvårdsområde. Länsstyrelsen Västra Götalands län, Lysekils kommun

Löwnertz, Susanne (1983). De svenska skatternas historia: [en artikelserie av Susanne Löwnertz tidigare publicerad i RSV Info åren 1982-83]. Stockholm: Riksskatteverket (RSV)

Martiin, Carin (2005). Kor och människor: nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850-1914. [Ny utg.] Hedemora: Gidlund

Myrdal, Janken & Gadd, Carl-Johan (red.) (2000). Det svenska jordbrukets historia. Bd 3, Den agrara revolutionen : 1700-1870. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg

Palm, Lennart Andersson (2012). Sverige 1690 Åkerbruk, boskapsskötsel, skog, befolkning. Rapport för Vetenskapsrådets projekt Databasen Sverige 1570-1805: befolkning, jordbruk, jordäggande. GU 2012

Riksantikvarieämbetet. Landskapsprojektet 2000:8. Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län

Wannerdt, Arvid (1982). Den svenska folkbokföringens historia under tre sekler: [en artikelserie av Arvid Wannerdt tidigare publicerad i RSV Info åren 1979-82]. Solna: Riksskatteverket (RSV)

Elektroniska källor

Jordbruksverket 2016. Objektnummer B7F-LLN Gåsö

<https://etjanst.sjv.se/tuvaut/site/webapp/areareport.html?areaid=B7F-LLN> (2016-07-11)

Kalm, Pehr (1746). Pehr Kalms ... Wästgötha och batusländska resa förrättad år 1742. Med anmärkningar uti historia naturali, physique, medicine, oeconomie, antiquiteter etc. Jemte nödige figurer. Stockholm. Trykt hos Lars Salvius på des egen kostnad 1746. [Elektronisk resurs]. Stockholm:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:dig-2416381> (2016-07-11)

Lantmäteriet (2016). Akt 14-SKA-94. Historiska kartor, Lantmäterimyndighetens arkiv, Västra Götalands län, Lysekils kommun. Gävle: Lantmäteriet.

https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/s/show.html?archive=REG&showmap=true&searchType=v&nbOfImages=121&sd_base=lm14&sd_ktun=0001zwk4&mdat=1316822127 (2016-07-11)

Losman, Beata. Förvaltningshistorik Kap 3. Stockholm: Riksarkivet 2015

http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/99_Litteratur.htm (2016-07-11)

1734 års Ärvdabalk. Kapitel 9, § 1

www.wisberg.se/wisberg.se/lagar.htm (2016-07-11)

Fotot är taget uppe på röseberget med utsikt ut mot kalvhagefjorden. I bakgrunden ser man åtta betande kor mellan stensträngarna i kalvhagen. Foto: Jerring, Sven, 7 Sep 1944. (Privat samling).

Åter fotografering den 21 augusti 2015 Rikard Tham. Vid början av 1950-talet upphörde hävden och har sedan dess låtit växa igen.

Till vänster Elin Andersson, till höger Ingeborg Henriksson, hämtar den dagliga "skörd" mjölk vid Kalvhagen. Foto: Jerring, Sven 1940-talet (Privat samling).